

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χρόνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΠΙΑΣ, Σπογγαλιευτικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΠΗ, Η ώρα της ανταλλαγής: Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΙΟΥ, Από τη Βιθνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο ατεκμηριωτικός φακέλος της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί απαλλαγισμοί της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομάδων Ενδύτων Καταδικασομένων Αγωνιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ, Οι ενθυμήσεις του Μαρμερηνού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σιγάλα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη ατοτίμηση: Χάρης Αθανασιάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούζικης, Μεγάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Σπάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβανός, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργάρας, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

Κωνσταντίνα Ζάνου, Τραυλίζοντας το έθνος.
Διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800-1850,
Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2022

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.37430](https://doi.org/10.12681/mnimon.37430)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Μ. (2024). Κωνσταντίνα Ζάνου, Τραυλίζοντας το έθνος. Διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800-1850, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2022. *Μνήμων*, 39, 335-340. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37430>

διατρέχει 30 περίπου χρόνια με τις δέουσες σταθμίσεις, με άξονα τον Καποδίστρια και τον κόσμο γύρω του. Αναγνωρίζει ότι οι δομικοί περιορισμοί, γενικά ή σε προσωπικό επίπεδο, δεν είναι απόλυτοι και ανεξάρτητοι από τον χρόνο, τον χώρο, τα ζητήματα, και ότι τα υποκειμένα είναι ικανά να επαναπροσδιορίζουν τις ταυτότητες και τις στρατηγικές τους, καθώς ορίζουν και λαμβάνουν υπόψη την πραγματικότητα.⁸

Ως καταξιωμένος επαγγελματίας ιστορικός οριοθετεί «το πρόβλημα Καποδίστριας» και φυσικά το αναλύει και το συζητά, μεταξύ άλλων ως παράδειγμα για τον έλεγχο του μετασχηματισμού των υποκειμένων και των δομών. Εξάλλου, όπως κι αν ορίζουμε αυτές τις έννοιες, σε όποιο πεδίο κι αν στρέφουμε το ερευνητικό μας βλέμμα (πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό), με τον ίδιο τρόπο που υπάρχει «το πρόβλημα Καποδίστριας», με τον ίδιο τρόπο υπάρχει και «το πρόβλημα Σολωμός»,⁹ «το πρόβλημα Καραϊσκάκης»¹⁰ ή «το πρόβλημα Αικατερίνη Τζίκια του Αναστάση».¹¹ Το εύρος των κόσμων, το μέγεθος και το είδος του διαθέσιμου υλικού μπορεί να αλλάξει, όμως το ερώτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού παραμένει σε όλες τις περιπτώσεις το ίδιο, για τον ιστορικό.

Θα έλεγα έτσι, κλείνοντας, ότι η νέα συμβολή του Χρήστου Λούκου για τον Ιωάννη Καποδίστρια, μαζί με άλλα καλά βιβλία που κυκλοφόρησαν αυτή τη διετία, συγκροτούν σιγά-σιγά μια παρακαταθήκη για τις μελλοντικές ερευνητικές κατευθύνσεις γύρω από τα ζητήματα του Εικοσιένα και της συγκυρίας που είχε προηγηθεί.

ΣΙΜΟΣ ΜΠΟΖΙΚΗΣ

Κωνσταντίνα Ζάνου, *Τραυλίζοντας το έθνος. Διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800-1850*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2022, 322 σ.

Η διαδικασία της μετάβασης από τον κόσμο των αυτοκρατοριών του 18ου αιώνα στον οικείο μας νεωτερικό κόσμο των εθνών-κρατών έχει απασχολήσει εδώ και πολλές δεκαετίες ιστορικούς και άλλους κοινωνικούς επιστήμονες. Η παλαιότερη και συνήθης ερμηνεία ήταν ότι οι απαρχές της μετάβασης στη νεωτερικότητα βρίσκονται στις δημοκρατικές επαναστάσεις του 18ου αιώνα (με την έμφαση να δίνεται στην Αμερικάνικη και κυρίως τη Γαλλική), και στη διάχυση των ιδεών που αυτές γέννησαν στον υπόλοιπο κόσμο. Αυτό το σχετικά τελεολογικό και δυτικοκεντρικό ερμηνευτικό σχήμα έχει εδώ και καιρό αμφισβητηθεί, έστω και αν σε ορισμένα ακαδημαϊκά πλαίσια

8. Για μια θεωρητική πραγμάτευση της σχέσης δομής-δράσης βλ. Bob Jessop, *Κρατική εξουσία. Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, μτφρ. Χρήστος Μπουκάλας, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2011.

9. Κωνσταντίνα Ζάνου, *Τραυλίζοντας το έθνος. Διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800-1850*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2022.

10. Διονύσης Τζάκης, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη. Από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη*, ΕΑΠ, Αθήνα 2021.

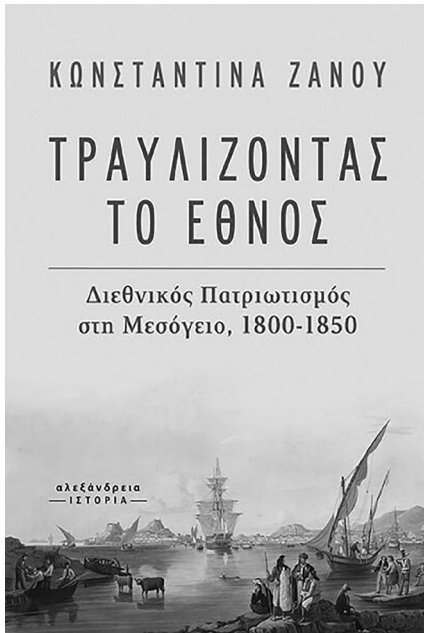
11. Δημήτρης Δημητρώπουλος, *Λόγος γυναικών; Δέκα στιγμιότυπα από την ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Αθήνα, Αντίποδες, 2022.

διατηρεί ακόμα τη δύναμή του. Η κριτική, που μετράει πια αρκετές δεκαετίες ζωής, έχει εν πολλοίς αντλήσει από τα εργαλεία της δι-εθνικής και παγκόσμιας ιστορίας. Διευρύνοντας το γεωγραφικό εύρος των μελετών και εστιάζοντας σε περιπτώσεις στον αποικιοκρατούμενο και μετα-αποικιακό κόσμο, η βιβλιογραφία αυτή έχει δείξει ότι τα αίτια, οι μηχανισμοί και η διαδικασία της μετάβασης δεν ήταν όμοια και επίσης ότι δεν ήταν απλώς αποτέλεσμα της διάχυσης (ή δεξίωσης) φιλελεύθερων ή δημοκρατικών ιδεών από τη δυτική Ευρώπη ή γενικότερα τον δυτικό κόσμο στην υπόλοιπη υφήλιο. Αν και μεγάλος μέρος της ιστοριογραφίας αυτής έχει επικεντρωθεί στον κόσμο εκτός Ευρώπης, ιστορικοί της ευρωπαϊκής ηπείρου έχουν συμβάλει σημαντικά στη συζήτηση δείχνοντας ότι και στην περίπτωση ευρωπαϊκών χωρών το παλαιότερο ερμηνευτικό σχήμα της διάχυσης αφήνει πολλά αναπάντητα ερωτήματα. Οι ιστορικοί αυτοί συμφωνούν με την παλαιότερη θέση για τον καίριο ρόλο που είχε στη διαδικασία της μετάβασης η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι. Αυτό που υποστηρίζουν είναι ότι, ενώ οι διαδικασίες αυτές αποσταθεροποίησαν σημαντικά την ήπειρο, δεν εγκαινίασαν απλώς έναν κόσμο εθνών-κρατών, όπως υποστήριζε η παλαιότερη ιστοριογραφία: αυτό που έκαναν ήταν να αναταράξουν τον παραδοσιακό κόσμο και να δημιουργήσουν ή να εντείνουν ήδη υποβόσκουσες εντάσεις γύρω από σύνορα και διαχωριστικές γραμμές, ταυτότητες, δικαιώματα και τοπικά προνόμια, θεσμούς και πολιτική οργάνωση κ.ο.κ. Ο τρόπος όμως με τον οποίο εκδηλώθηκαν και η μορφή που πήραν εν τέλει οι εντάσεις αυτές, εξαρτιόνταν κάθε φορά από ιστορικές συγκυρίες, τοπικά και περιφερειακά πλαίσια, και τις εκάστοτε συνθήκες στο τοπικό επίπεδο.

Η μελέτη της Ζάνου συμβάλλει σε και συνομιλεί με αυτήν την τελευταία βιβλιογραφία. Το να πεις κανείς ότι το βιβλίο είναι σπουδαίο είναι μάλλον περιττό. Η αρχική αγγλική έκδοση κέρδισε τρία πολύ σημαντικά βραβεία (το Edmund Keeley και το Helen and Howard R. Marraro, το 2019, και το Mediterranean Seminar, το 2020), τα οποία μάλιστα αφορούν, φαινομενικά τουλάχιστον, διαφορετικά πεδία (νεοελληνικές σπουδές, ιταλική ιστορία και μεσογειακές σπουδές, αντιστοίχως). Το ότι κατάφερε κάτι τέτοιο έχει να κάνει με το γεγονός ότι η μελέτη επικεντρώνεται σε μια στιγμή και σε μια περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, τη μετα-βενετική Αδριατική, που δεν ήταν και δεν είναι ακόμη και σήμερα πολύ δημοφιλές ερευνητικό πεδίο μεταξύ των ιστορικών. Θεωρώντας την περιοχή αυτή ως έναν ενιαίο πολιτισμικά και πολιτικά χώρο με τα δικά του χαρακτηριστικά, η συγγραφέας μελετά το πώς βίωσαν οι άνθρωποι της περιοχής αυτής το τέλος της Βενετικής Πολιτείας και την αρχή μιας νέας φάσης στην ιστορία της.

Μια συνέπεια της έμφασης σε γεωγραφίες που δεν έχουμε συνηθίσει, είναι η αποκέντρωση του τρόπου με τον οποίο κατανοούμε την ανάδυση των εθνικισμών στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου.¹ Με άλλα λόγια, διαβάζοντας την ιστορία της περιοχής ενάντια στις οικείες μας (μετα-)γεωγραφικές κατηγορίες, όπως αυτές ορίστηκαν αργότερα από τη συγκρότηση των εθνών-κρατών, η συγγραφέας μας λέει πώς

1. Με σημαντικές εξαιρέσεις, φυσικά, βλ. Maurizio Isabella, Konstantina Zanou (επιμ.), *Mediterranean diasporas. Ideas and politics in the long nineteenth century*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2015· Joanna Innes, Mark Philp (επιμ.), *Re-imagining democracy in the Mediterranean*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2018· Maurizio Isabella, *Risorgimento in exile*.

φτάσαμε ως εδώ. Πριν από αυτό όμως, η συγγραφέας μας δείχνει το πόσο ανοιχτό και αβέβαιο ήταν το μέλλον. Πράγματι, η κατάρρευση της Βενετίας, του σημείου αναφοράς των συγχρόνων, μετέτρεψε την περιοχή της Αδριατικής και του Ιονίου πελάγους σε πεδίο μάχης –στρατιωτικό, οικονομικό, πολιτικό, διανοητικό. Ένα πεδίο μάχης στο οποίο ενεπλάκησαν πολλές Αυτοκρατορίες (Γαλλική, Βρετανική, Ρωσική, Οθωμανική, Αυστριακή) και πολλοί αναδυόμενοι εθνικισμοί: ιταλικός, ελληνικός, ιόνιος, αλβανικός κ.ο.κ. Στο πλαίσιο αυτό οι πιθανότητες και οι δυνατότητες για το μέλλον ήταν πολλές. Το πού θα «στεκόταν η μπύλια» εξαρτιόταν από συγκυρίες και από πολλές φορές κρίσιμες αποφάσεις και επιλογές. Αυτό δίνει στην ανάλυση έναν σπάνιο αντι-τελεολογικό χαρακτήρα.

Εδώ έγκειται και μια μεθοδολογικού τύπου συνέπεια: η έμφαση στη συγκυρία

και στη δράση των ανθρώπων, στη σκέψη τους, στα συναισθήματά τους, και στη δι-εθνικότητα τους –μια διεθνικότητα, ωστόσο, που για τη συγγραφέα δεν υποδεικνύει απλώς ανθρώπους που διασχίζουν σύνορα. Η διεθνικότητα ήταν για αυτούς βιωματική, την ένιωθαν στο πετσί τους, με την έννοια ότι μοίραζαν την αφοσίωσή τους σε διαφορετικές πατρίδες.

Στο βιβλίο «παρελαύνει» ένα εντυπωσιακό «καστ» από τέτοιους πατριώτες (ιόνιους, δαλματούς, ελληνοϊταλούς, ελληνορώσους, ιταλοαλβανούς), που γεννήθηκαν στην περιοχή και αναμετρήθηκαν με το λεξιλόγιο και την πραγματικότητα του αναδυόμενου εθνικισμού –ακόμα και αυτοί οι παραπάνω όροι με τις εθνικές/εθνοτικές τους συνδηλώσεις μπορεί να υποκρύπτουν άλλες, πιο πολύπλοκες ή και πιο απλές πραγματικότητες. Σε κάθε περίπτωση η συγγραφέας συνδυάζει μια μακροιστορική με μια μικρο-ιστορική ανάλυση με τη μορφή ιστορικών βιογραφιών, που της επιτρέπει να κατανοήσει τη δι-εθνικότητα σε ένα προσωπικό επίπεδο. Αυτό που αναδεικνύει είναι καταρχάς πόσα κοινά είχαν αυτοί όλοι οι άνθρωποι: γεννημένοι στον ίδιο χώρο –κάποιοι και στο ίδιο νησί– μιλώντας ή κουτσομιλώντας (το «τραυλίζοντας» του τίτλου) τις ίδιες γλώσσες –κάποιες υπό διαμόρφωση– μοίραζαν τη ζωή τους και την αφοσίωσή τους σε διαφορετικές πατρίδες. Για πολλούς

Italian émigrés and the Liberal International in the post-Napoleonic era, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009· Dominique Kirchner Reill, *Nationalists who feared the nation: Adriatic multi-nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 2012, καθώς και την πρόσφατη συμβολή του Δημήτρη Αρβανιτάκη, *Η αγωγή του πολίτη: Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799)*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2022.

ήταν το σοκ της πτώσης της Βενετίας και της αίσθησης της ανεσιτότητας που αυτή προκάλεσε, αυτό που τράβηξε το χαλί κάτω από τα πόδια τους.

Οι περισσότερες από αυτές τις προσωπικές ιστορίες ξεκινούν από τα Ιόνια νησιά, αλλά σταδιακά ο φακός ανοίγει, γιατί, καθώς τα σύνορα άλλαζαν, οι άνθρωποι μετακινούνταν όλο και περισσότερο είτε γιατί το ήθελαν, είτε γιατί έπρεπε, είτε γιατί παρουσιαζόταν μια ευκαιρία που δεν μπορούσαν να χάσουν. Η μετακίνηση αυτή ήταν εκτενής: ανάλογα με την περίπτωση περιείχλει την ιταλική χερσόνησο, μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αργότερα του ελληνικού κράτους, τη Ρωσική Αυτοκρατορία και τη Μαύρη θάλασσα, εδάφη της Βρετανικής και Αψβουργικής Αυτοκρατορίας, τη Γαλλία και την Ελβετία. Η συγγραφέας δείχνει πως, εξαιτίας της κίνησης αυτής, οι άνθρωποι επαναανακάλυψαν τους εαυτούς τους αλλάζοντας στην πορεία τις πολιτικές και πολιτισμικές τους αναφορές. Και το κάνει αυτό τοποθετώντας τη σκέψη και τη δράση τους σε πλαίσια που είτε είναι καινοφανή, είτε χρησιμοποιούνται με καινοφανή τρόπο, προσφέροντας έτσι μια πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα ενός κόσμου σε συνεχή κίνηση και επαναδιαπραγματεύση.

Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη, καθένα από τα οποία έχει διαφορετική οπτική. Το πρώτο δείχνει την ειρωνεία του γεγονότος ότι τρεις άνδρες που αργότερα θα αναγνωριστούν ως εθνικοί ποιητές, είτε της Ιταλίας είτε της Ελλάδας (Φόσκολο, Κάλβος, Σολωμός), γεννήθηκαν όλοι στο ίδιο κάποτε βενετσιάνικο νησί, στα ανοιχτά της ελληνικής ακτής της Αδριατικής. Πιο σημαντικό και μάλλον πιο ειρωνικό είναι το γεγονός ότι και οι τρεις θα αμφιταλαντεύονταν στη διάρκεια της ζωής τους μεταξύ διαφορετικών πατρίδων. Η πιο τραγική περίπτωση ήταν, τρόπον τινά, αυτή του Φόσκολο, ο οποίος θα αμφιταλαντευθεί μεταξύ ιταλικού, ιόνιου (και ζακυνθινού) και τελικά ελληνικού πατριωτισμού κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Αυτό που σφράγισε την ιταλικότητά του δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ο σχετικά πρόωρος θάνατός του. Οι δύο άλλες περιπτώσεις δεν είχαν την ίδια πορεία. Σαγηνευμένοι από την Ελληνική Επανάσταση, οι Κάλβος και Σολωμός θα γράψουν ποιήματα για τον ελληνικό Αγώνα, θα αποζητήσουν την ελληνική εθνική «δόξα» (με επιτυχία πρέπει να σημειωθεί), έστω και αν είχαν μια περίεργη (και ανολοκλήρωτη) σχέση με την Ελλάδα –ο Σολωμός ακόμα και με την ελληνική γλώσσα. Συνολικά, αντί για τρεις εθνικούς ποιητές η συγγραφέας μας παρουσιάζει τρεις δι-εθνικούς πατριώτες σε αναζήτηση πατρίδας –ξανά το «τραυλίζοντας» του τίτλου). Ο πατριωτισμός τους, μας λέει, διαμορφώθηκε μέσω μιας αίσθησης ανολοκλήρωτου, αν όχι ήττας.

Το δεύτερο μέρος θέτει στο επίκεντρο μια ομάδα από διπλωμάτες, πολιτικούς και άλλους αξιωματούχους (άνθρωποι της πράξης οι περισσότεροι με σημαντικότερους τους Γεώργιο Μοτσενίγκο, Σπυρίδωνα Ναράτζι, μητροπολίτη Ιγνάτιο, Αλέξανδρο Στούρτζα και φυσικά τον Ιωάννη Καποδίστρια). Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί από αυτούς συνδέθηκαν για πρώτη φορά μεταξύ τους στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας (ένα πολιτικό εργαστήρι που περιμένει ακόμα τον/την ιστορικό της). Το ενδιαφέρον εδώ είναι το πώς η συγγραφέας πλαισιώνει το δίκτυο αυτό με την έμφαση που δίνει στη Ρωσία και τον κόσμο της –αυτήν την έντονα παρούσα δύναμη σε όλες τις μεσογειακές εξελίξεις της εποχής αλλά και έντονα απούσα ιστοριογραφικά.

Η συγγραφέας εδώ αναδεικνύει τις πρωτο-εθνικές και πρωτο-φιλελεύθερες ιδέες που διατύπωσαν οι διανοούμενοι αυτοί (αν και δεν είμαι σίγουρος ότι ο χαρακτηρισμός

αυτός καταφέρει να αποτυπώσει πλήρως τις πολλές τους ιδιότητες) και κάνει μια σειρά από σημαντικές παρατηρήσεις. Υποστηρίζει αρχικά ότι το ρεύμα αυτό θεωρούσε ότι η Ελληνική Επανάσταση ήταν συμβατή με το πνεύμα της Παλινόρθωσης, του Συνεδρίου της Βιέννης και της Ιεράς Συμμαχίας: ότι η ύπαρξη ενός ελληνικού κράτους ήταν συμβατή με τον κόσμο των Αυτοκρατοριών και μια παγκόσμια τάξη οριζόμενη από τον χριστιανισμό: ότι όχι μόνο δεν ήταν οι άνθρωποι αυτοί αντιδιαφωτιστές, αλλά πίστευαν ότι ο Διαφωτισμός ήταν ένα θρησκευτικό, κατά βάση διανοητικό κίνημα και ο φιλελληνισμός μπορούσε να στηριχτεί σε συντηρητικά και θρησκευτικά θεμέλια. Για τους διανοούμενους αυτούς, έθνος και αυτοκρατορία, θρησκεία και φιλελευθερισμός δεν ήταν αμοιβαίως αποκλειόμενα. Στα μάτια τους ένα καθεστώς αυτονομίας ήταν συμβατό με μια αυτοκρατορία, στον βαθμό που υπήρχαν εγγυήσεις με τη μορφή συντάγματος. Η συγγραφέας ξεδιαλώνει τις ιδέες αυτές εντάσσοντάς τις σε μια σειρά διαφορετικών πλαίσίων και ρευμάτων του Διαφωτισμού: επτανησιακός, «ορθόδοξος», της Αδριατικής κ.ο.κ. Το μέρος αυτό προσφέρει, έτσι, μια περισσότερο πολυκεντρική θεώρηση των πηγών του ελληνικού εθνικισμού, του φιλελευθερισμού στην περιοχή και της κρατικής συγκρότησης από ό,τι έχουμε συνηθίσει στην ελληνική ιστοριογραφία. Και φυσικά ασκεί κριτική στο σχήμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που βασίζεται, κατά τη συγγραφέα, σε ένα απλοϊκό σχήμα διάχυσης ιδεών από τη Δύση, σε μια ιδεαλιστική άποψη για τον Διαφωτισμό και σε αντιστικτικά πλαίσια που μικρή σχέση έχουν με την πραγματικότητα (π.χ. φιλελευθερισμός εναντίον θρησκείας). Το μέρος αυτό αναδεικνύει ακόμα περισσότερο την ανάγκη να γνωρίσουμε καλύτερα και το ρωσικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο λειτουργούσαν και εν πολλοίς διαμορφώθηκαν οι άνθρωποι αυτοί –ένα πλαίσιο που η ελληνική ιστοριογραφία έχει μόνο εν μέρει λάβει υπόψη.

Το τρίτο μέρος, υπό μια έννοια, αλλάζει τόνο εστιάζοντας σε δύο ελάσσονες ή ορθότερα «άτυχους» δι-εθνικούς πατριώτες: τον ποιητή, συγγραφέα και φιλέλληνα Μάριο Πιέρη και τον γιατρό, συγγραφέα και διπλωμάτη Ανδρέα Παπαδόπουλο Βρεττό. Άτυχοι, γιατί έζησαν και πέθαναν με μια νοσταλγία για μια πατρίδα που τελικά δεν μπόρεσαν να βρουν. Αλλά η συγγραφέας τρέφει για αυτούς τους «ασήμαντους», που δεν πήγαν σε κανένα εθνικό άνοιγμα, ιδιαίτερη συμπάθεια.

Το τελευταίο μέρος εξετάζει τις προσπάθειες κάποιων μελετητών της διασποράς (κυρίως του Ανδρέα Μουστοξύδη) να αναπτύξουν έναν «κανόνα» έργων για την ελληνική ιστορία και πολιτισμό με ιδιαίτερη προσοχή στις μετακλασικές συνέχειες.

Δύο στοιχεία της μελέτης αξίζει ίσως να τονιστούν παραπάνω. Πρώτον, ότι για τους ανθρώπους αυτούς η πατρίδα δεν συνδεόταν απαραίτητα με τον γενέθλιο τόπο. Αντλώντας από τη ρεπουμπλικανική παράδοση, ο πατριωτισμός φαίνεται να συνδέεται με την αφοσίωση σε μια συλλογικότητα που προσπαθεί να υπάρξει πολιτικά. Ακολούθως, η εμπειρία τους δεν συνδεόταν απαραίτητα με το να είναι κάποιος έξω από τον γενέθλιο τόπο: είχε να κάνει περισσότερο με την αποξένωση από το αντικείμενο του πόθου τους. Επίσης, το να νιώθει κανείς ή να είναι εξόριστος εμπεριέχει θλίψη, μελαγχολία, νοσταλγία, αλλά περιέχει και ένα αίσθημα ελπίδας ότι μπορεί να βρει στο τέλος μια πατρίδα. Αν και αυτό φαίνεται να ανοίγει τη βεντάλια των επιλογών απεριόριστα, αξίζει να σημειωθεί, εν είδει κριτικής παρατήρησης, ότι, όπως σημείωσε και ο Αντώνης Λιάκος στην παρουσίαση του βιβλίου, οι επιλογές των ανθρώπων και τα πατριωτικά τους συναισθήματα είχαν (και έχουν) περιορισμούς. Αυτοί

μπορεί να είναι γεωγραφικοί –ορισμένες επιλογές είναι μόνο δυνατές–, πολιτικοί αλλά και ταξικοί, υπό την έννοια ότι δεν έχουν όλες οι κοινωνικές τάξεις την ίδια δυνατότητα να μετακινήθούν και να αψηφήσουν τρόπον τινά τη «μεγάλη ιστορία». Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι οι πατριωτισμοί αυτοί δεν ήταν απαραίτητα ριζοσπαστικοί, όπως δείχνουν διάφορα μέρη του βιβλίου και ιδίως το δεύτερο.

Αυτό το τελευταίο σημείο εγείρει μια σειρά ερωτημάτων. Ένα θέμα έχει να κάνει με την ταξινόμηση κάποιων διανοητικών ρευμάτων ως διαφωτιστικών ή φιλελεύθερων, την οποία συναντάμε στην ανάλυση· για παράδειγμα, ο χαρακτηρισμός του Καποδίστρια ως συντηρητικού φιλελεύθερου εξαιτίας του φιλοσυνταγματισμού του. Ένα άλλο θέμα είναι τα διαφορετικά περιφερειακά διαφωτιστικά ρεύματα τα οποία αναδεικνύει η συγγραφέας (οθωμανικό, επτανησιακό, ρωσικό κ.ο.κ), καθώς και γενικότερα η συζήτηση περί αποκέντρωσης του Διαφωτισμού στην οποία εντάσσει τη μελέτη. Χωρίς να αμφισβητώ την ανάλυση καθεαυτήν –κάτι που θα ήταν δύσκολο, μιας και είναι εξαιρετική– και αναγνωρίζοντας την υποχρέωση που έχουμε να συνομιλούμε με την παγκόσμια ιστοριογραφία, αναρωτιέμαι για τη χρησιμότητα τέτοιων ταξινομήσεων, οι πηγές των οποίων βρίσκονται στην δυτική ιστοριογραφία. Αναρωτιέμαι, με άλλα λόγια, μήπως στην προσπάθειά μας να εντάξουμε τη σκέψη αυτών των ανθρώπων κάπου, βάζουμε άθελά μας, τον δυτικοκεντρισμό από την πίσω πόρτα. Ο ίδιος προβληματισμός αφορά και τη χρήση από τη συγγραφέα του σχήματος των πολλαπλών νεωτερικοτήτων (multiple modernities) –ένα σχήμα που, αν και είναι χρήσιμο για την κριτική στα παραδοσιακά τελεολογικά ερμηνευτικά σχήματα της ελληνικής ιστοριογραφίας, βασίζεται την ίδια στιγμή σε μια διαφορετική τελεολογία βλέποντας τις τοπικές διαδικασίες ως διαφορετικούς «εντόπιους» δρόμους προς τη νεωτερικότητα. Αυτό μάλλον αδικεί το βιβλίο και την έμφαση που δίνει στην ενδεχομενικότητα και στις παγκόσμιες διασυνδέσεις και διεργασίες.²

Και κάτι τελευταίο: το βιβλίο κλείνει με το επεισόδιο μεταξύ Μουστοξύδη και Νικολό Τομαζέο, που αφορούσε τη σταδιακή αντικατάσταση των ιταλικών από τα ελληνικά ως επίσημης γλώσσας του Ιόνιου Κράτους, λίγο πριν την Ένωση με την Ελλάδα. Για τη συγγραφέα η σύγκρουση αυτή καταδεικνύει το τέλος της στιγμής του δι-εθνικού πατριωτισμού και του περάσματος σε μια εποχή με πιο διακριτά και ίσως απροσπέλαστα πολιτισμικά σύνορα, το οποίο και θα σφραγιστεί το 1864 με την Ένωση. Μήπως όμως έτσι δεχόμαστε κάπως αβίαστα την περιοδολόγηση της παραδοσιακής πολιτικής ιστορίας; Μήπως θα ήταν καλύτερα να δούμε τη διαδικασία συγκρότησης κράτους ως μια διαδικασία επίσης ανοιχτή και υπό πραγμάτευση;

Αυτά βέβαια είναι μικροί κριτικοί προβληματισμοί για ένα βιβλίο που ήδη έχει αφήσει σημαντικό αποτύπωμα στην ιστοριογραφία της Εποχής των Επαναστάσεων και της Μεσογείου. Ένα βιβλίο που δεν αφορά μόνο ειδικούς επιστήμονες αυτού του γεωγραφικού χώρου αλλά και όσους ενδιαφέρονται για τις διαδικασίες, μέσα από τις οποίες αναδύθηκε ο νεότερος κόσμος.

ΜΙΧΑΗΛ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

2. Βλ. τις παρατηρήσεις στο Sebastian Conrad, «A Cultural History of Global Transformation», Sebastian Conrad, Jürgen Osterhammel (επιμ.), *An emerging modern world, 1750-1870*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης, Harvard University Press, 2018, σ. 413-659.